

Dr. Muhamed Hadžijahić

ULOGA I ZNAČAJ GAZI HUSREV-BEGA I NJEGOVA VAKUFA

Gazi Husrev-begovu ličnost treba, mislim, posmatrati iz dva aspekta. Prije svega to je najveći dobrotvor i prosvjetitelj u bosanskih muslimana, a u isti mah to je nezaobilazna osoba u vojnoj historiji Osmanskog carstva, odnosno bosanskog i kliškog, kao i smederevskog sandžaka. Veličina Gazi Husrev-bega nije u tome što je bio ratnik, već u tome što je naš najveći ktitor i začetnik mnogih ustanova kulturnog, humanitarnog i ekonomskog značaja. To je ono što mu daje trajnu vrijednost, čime je zadužio Sarajevo i bosanske muslimane, pa i druge narode Bosne i Hercegovine i što i danas izaziva respekt i divljenje prema njegovoj osobi.

Druga strana Gazi Husrev-begove ličnosti jeste vojnička i ona pada u zasjenak u odnosu na njegovo djelovanje kao kulturnog pregaoca. Kao vojnik i osvajač Gazi Husrev-beg je izdanak svoga vremena — a on je sudjelovao i rukovodio u mnogim navalnim ratovima, šireći granice carstva duboko u naše zemlje, pa čak tamo do Mohača, Kisega i Beča. Nema sumnje da je Gazi Husrev-beg vjerno služio Osmanskom carstvu, kao što su, uostalom, i sinovi drugih naših naroda u isto doba vjerno bili u službi Mletačke republike, Ugarske, Austrije, pa šta više i mnogi kršćanski vojnički redovi u službi Osmanskog carstva. Moramo shvatiti duh onog vremena, pa ćemo tako naći pravo objašnjenje i zašto se Gazi Husrev-beg istakao kao pobornik u turskim osvajačkim ratovima.

Pa i danas, kada oživljujemo uspomenu na Gazi Husrev-bega, ne činimo to da bi ga slavili kao osvajača. U Gazi Husrev-begu gledamo ličnost koja je najzaslužnija za građevinski polet Sarajeva u tursko doba i kao inauguratora jedne nove ere u našem kulturnom i ekonomskom životu.

Bosanski muslimani se — može se slobodno reći — ponose Gazi Husrev-begom, ali ga nikada nisu doživljavali kao osvajača, već isključivo kao kulturnog pregaoca. Na ovome našem simpoziju nema ni jednog referata, koji bi se odnosio na djelovanje Gazi Husrev-bega kao vojnika. Vojna dimenzija Gazi Husrev-begove ličnosti bila je posve zanemarena i prigodom proslave 400-godišnjice njegove džamije u Sarajevu 1933. godine. Na preko 200 stranica Spomenice koja je ovim povodom

izdana o Gazi Husrev-begu kao ratniku i osvajaču govori se u svega 50-ak redaka i to sa svrhom da se daju kronološki podaci radi cjelovitog sagledavanja njegove ličnosti. A povodom ove iste proslave »Novi Behar« u svome broju od 15. oktobra 1932. pisao je:

»Drugim očima danas gledamo historičke ličnosti, drugom mjerom ocjenjujemo njihove zasluge! Ne više ratničke vrline i uspjesi na bojnim poljima, nego čovječanski značaj i udio njihov u kulturi određuje im mjesto u povijesti. Najsvjetlije, najsjajnije stranice historije posvećene su ovim velikanima, koji svoj narod i čovječanstvo zadužiše kulturnim djelovanjem. Jer vojni uspjesi su prolazni, kao što su prolazni pojedinci, pa i cijeli narodi, ali kulturna djela ostaju poput vječnih spomena. I dok ljudi bude, ona će ostati i svi će s poštovanjem saginjati glave, kad se spomenu svijetla imena neimara ljudskog napretka...« Novi Behar zaključuje, da Gazina veličina ne leži u tome što je bio vojskovođa, iako je dobio časni naziv Gazije.

Želim naročito podvući da ni narod — kod kojega Gazi Husrev-beg sve do naših dana uživa najveću popularnost — uopće ne zna za njegove osvajačke podvige. A ako treba isticati herojstvo u ratu, onda ne nastupa Gazi Husrev-beg već umjesto njega Đerzelez Alija, koji, usput budi rečeno, i nije Gazi Husrev-begov suvremenik. Sve poznate narodne pjesme i predaje o Gazi Husrev-begu govore o njemu kao velikom humanisti, najviše povezujući ga sa zadužbinama koje je podigao.

Najpoznatija narodna pjesma o Gazi Husrev-begu koju je Hormann objavio nosi naslov »Gazi Husrev-beg vodi svatove u Stambol«. Taj, dakle, prononsirani osvajač nije u ovoj pjesmi opisan u tome svojstvu, već u jednoj izrazito pacifističkoj ulozi. Spominje se, istina, jedan okršaj koji su imali svatovi u Jedrenskom polju sa Idris Arapinom, ali ni tu ne vidimo Gazi Husrev-bega kao vojnog aktera. U drugoj danas poznatoj narodnoj pjesmi o Gazi Husrev-begu riječ je o zaslugama Gazi Husrev-bega. On se pravda na klevete koje su o njemu iznosili njegovi dušmani kod sultana. Pa umjesto da sultanu predstavi svoje ratne uspjehe u službi carstva, pjesma kaže:

Govorio Husrev-beže:
Što sam skrivio?
Dušmani me opanjkaše
Kod sultana mog.
Ja načinih medreseta
I imareta,
Ja načinih sahat-kulu,
Do nje džamiju,
Ja načinih Tašli-hana
I bezistana,
Ja načinih tri ćuprije
Posred Sarajva,
Ja načinih od kasabe
Šeher Sarajvo.
I opet me ti dušmani
Gledat ne mogu.

I gora će prestat listat i
voda teći,
A dušmana na svijetu
Neće nestati.

Treća narodna pjesma o Gazi Husrev-begu jeste jedna do sad nezapažena bugarštica. Sadrži dosta važnih kulturoloških elemenata, ali nije mjesto da se o njima ovdje raspravlja. Tematski se odnosi na smrt Gazi Husrev-begovu i rasap njegova imetka, do kojeg je došlo izvršenjem nekih viteških već zaboravljenih običaja (otpuštanje sokolova iz kafeza, »vrsnih ata« iz ahara). Gazi Husrev-begova udovica tuži se na Murat-bega i Mahmud-bega:

Ljuto kune vjerna ljuba
Husrev-begova,
Ona kune Murad-bega
I Mahmud-bega.
Opremiše svoga bega Kako
htjedoše.
Metnuše mu jedan musaf
Više ruse glave.
Pokriše ga mor-kadifom
Do crne zemlje.
Pa pustiše sokolove
Sve iz kafeza:
— Hajte sada sokolovi Kud
god hoćete,
Umro vam je vaš gospodin
Koji vas držo.
Pa pustiše vrane ate
Sve iz ahara.
— Hajte sada vrani ati,
Tražite bega svog.
Umro vam je vaš gospodin,
Koji vas drža...

Karakteristično je da ni Murat-beg, osvajač Klisa, nije prikazan kao ratnik, već trgovac, koji se zajedno sa Mahmud-begom u zadnjim časovima Husrev-begovim kad se razbolio zatiču na putu trgovačkim poslom dalje od Stambola.

Napokon, četvrta poznata narodna pjesma odnosi se također na Gazi Husrev-begovu smrt, navodnu pogibiju. Potječe iz podgoričke (ti- togradske) sredine. Ni u toj pjesmi Gazi Husrev-beg nije predstavljen kao neki ratnik, već mladić, po jednoj verziji te pjesme tek dorastao za vojsku, a po drugoj verziji nije mu bile više od 25 ljeta. Obje verzije su izrazito protumilitarističke, prikazujući tragediju mladića koji pogiba nemilošću sultana, koji nema obzira prema svome sestriću. Po prvoj verziji majka Gazi Husrev-begova moli brata-sultana, da ga »ne meće u prve buljuke«, bojne redove, ali sultan ne sluša sestre, već ga stavlja u prve bojne redove i Husrev-beg pogiba u Podgorici. Po drugoj verziji sultan je Gazi Husrev-bega metnuo u srednje buljuke i poslao ga u Podgoricu, gdje »puče puška, pogodi junaka«. Tu se ne govori

ni o kakvom ratnom podvigu Gazi Husrev-bega, dok se istovremeno spominju ratni podvizi Dželil-bega Alibegovića i Jusuf-age Šestokrilovića. Gazi Husrev-begova majka dolazi u Podgoricu i vadi iz zemlje neoštećeno tijelo svoga sina, koje je onda — kako to spominje druga verzija — pokopala u turbetu u Sarajevu.

Narodna tradicija o Gazi Husrev-begu u usmenoj prozi — kako ona koja je objavljena tako i ona koja je naknadno zapisana — nigdje ni u kojoj prilici nije sačuvala bilo kakvu uspomenu o Gazi Husrev-begu kao osvajaču. Po legendama koje je narod prepričavao o Gazi Husrev-begu, on se odlikuje plemenitošću, mudrošću i taktičkim postupkom.

Duboko humani smisao ima ona legenda kako je netko usnio Gazi Husrev-bega u Džennetu. Pomislivši da je Gazi Husrev-beg rajsko naselje stekao zahvaljujući tome što je izgradio svoja vebna zdanja, Gazija to negira i objašnjava da Džennet nije stekao gradeći svoje hajrate, već, vjerojatno, za to što je jednoga dana sreo neko dijete-šegрта kako plače, ne usudivši se vratiti majstoru pošto mu je nehotice ispao majstorov bardak i razbio se. Gazi Husrev-beg mu je odmah nabavio drugi bardak i tako dijete spasio od majstorova gnjeva i kažnjavanja. Poruka je jasna: Nije potrebno imati Gazi Husrev-begov imetak da bi se činila dobra djela. I žrtvovanje imetka u visini koštanja jedne najprostije posude može čovjeka učiniti velikim, kao što je velik Gazi Husrev-beg. Usput napominjem da legenda odražava stvarnost, jer se potvrđuje jednim podatkom putopisca Ibni Battute (1304-1377). On spominje da je u Damasku postojao »vakuf za posuđe«. Ovaj čuveni putopisac očevidac je prizora kada je neko ropče nepažnjom razbilo posudu od porculana. Jedan od prisutnih uzeo je ropče za ruku i odveo zakladatelju »vakufa za posuđe«. Sobom je ponijelo razbijene komade. Zakladatelj je ropčetu isplatio vrijednost posude tako da je odmah kupio drugu. Jer, zbog razbijene posude gospodar bi sigurno ropče ili išibao ili izgrdio — kaže Ibni Battuta. Ovaj krasni primjer islamskog humanizma u domaćoj interpretaciji i nešto izmijenjenoj verziji pripisan je eto i Gazi Husrev-begu.

Legenda ocrtava Gazi Husrev-bega kao džentlmena koji je seljacima za nastradale volove prilikom prijevoza stubova za njegovu džamiju plaćao na ime odštete gotovo duplo od stvarne cijene.

A druga jedna legenda glasi kako je Gazi Husrev-beg izgradivši imare osobno izvršio probu da li će novopostavljeni distributer pravilno dijeliti hranu. Da bi se o tome sam osvjedočio, Gazija se s praznom posudom svrsta u red s ostalom murtezikom da bi dobio pripadajući tain. Nitko nije znao šta je Gazijina namjera. Distributer mu dade hrane upravo onoliko koliko ga spada, ne vodeći računa da se radi o Gaziji. Uvjerivši se tako da distributer ne pravi razliku, Gazi Husrev-beg mu reče: »Ti ostaješ (kao službenik). Nisi gledao tko sam, već si i meni kao i svima ostalim po redu dao ono što me spada.«

Navest ću još jedno pripovijedanje, kojemu je svrha da Gazi Husrev-bega prikaže kao racionalnog čovjeka, što je u istinu i bio, posebno ako se analiziraju pojedine odredbe njegovih vakufnama. Pripovijedanje se odnosi na izgradnju Begove džamije. Veli se da je Gazi

Husrev-beg: kad je htio da pravi džamiju zovnuo majstore i sa svakim od njih pojedinačno razgovarao, pitajući ih »Odakle ćemo početi?« Majstori bi odgovarali: »Od temelja«, a Gazi Husrev-beg ih je otpuštao govoreći: »Nisi za mene«. Kad je jedan izjavio: »Počet ćemo najprije tako da dovedemo vodu i izgradimo ajakoliju (zahod)«, Gazija reče: »Ti si pravi majstor za mene«, pa je njemu povjerio izgradnju džamije.

Neka mi se ne prigovori što operiram s ovim narodnim pjesmama i legendama. Legende su upravo te koje reflektiraju poglede širokih slojeva na ličnosti i događaje. Ono što je prenošeno iz generacije u generaciju, makar s puno maštovitosti, dio je istine o prošlosti, koju treba kompleksno sagledavati u njoj svestranosti, uključujući i legendarnu komponentu.

Mora se, ipak, reći da je Gazi Husrev-begova popularnost i duboko uvažavanje karakteristično jedino za bosanske muslimane. Kod kršćanskog dijela Južnih Slavena Gazi Husrev-beg je zapamćen po drugoj strani svoje ličnosti, po militarističkoj. Negativan stav prema Gazi Husrev-begu opaža se i u historiografiji kršćanski opredijeljenih autora (izuzetak čini dr. Čiro Truhelka, koji je s mnogo uvažavanja i obzira napisao od sada najbolju monografiju o Gazi Husrev-begu). Najviše je, mislim, Gazi Husrev-bega nagrdio fra Mijo Batinić u II svesku svoga »Djelovanja franjevaca u Bosni i Hercegovini« (U Zagrebu 1883). U poglavlju te svoje knjige pod naslovom »Prva progonstva« Batinić Gazi Husrev-bega — koga pogrešno označuje »bosanskim beglerbegom« — naziva »ljutim protivnikom kršćanstva«, koji da je za prvog svog namjesnikovanja »silom i milom širio muhamedanstvo, otimajući posjede svim, koji ne htjedoše pokloniti se njegovu proroku.« On je »proveo djelitbu dobara« »dakako u prilog Muhamedovih sliedbenika.« Držao je — tvrdi dalje Batinić — »da mu je dužnost izkorijenjivat kršćanstvo, a širit muhamedanstvo u podčinjenoj mu pokrajiini, pak je težkom mukom susprezao svoj gnjev proti katoličkim podanikom u zemlji.« »Tu svoju mržnju pokazao je dosta rano, jer rušec davnu Vrhbosnu i od njezinih ruševina podižući današnje Sarajevo sa zemljom poravni i stolnu crkvu sv. Petra, u koliko je još uprav stajala, te mramorne stupove i drugo bolje gradivo upotrijebi pri podizanju one svoje veličanstvene džamije... opredielivši joj prostrane posjede i bogate zaklade na štetu samih katolika i katoličkih crkava, kojim su dotle pripadala ...« Batinić se poziva i na toliko puta citiranu tvrdnju franjevačkih kronika XVIII stoljeća prema kojoj Husrev-beg »zovnu k sebi svu bosansku gospodu krstjane, koje car bijaše ostavio da uživaju njegova dobra. Privari ih rečeni beg, da će jim privileđija potvrdit. I tako ih, dozvav k sebi, mloge smače. A mlogi kad se ositiše, utekoše u druge vilajete. A mlogi, za ne ostavit svoja obra, isturčiše se ...«

Prema gornjim tvrdnjama, koje se uz sličan refren ponavljaju i kod nekih drugih historioografa XIX stoljeća, pa i kasnije, Gazi Husrev-beg je:

1) porušio staru Vrhbosnu sa crkvom sv. Petra podižući Sarajevo, dodijelivši svome vakufu posjede koji su ranije pripadali katoličkoj crkvi, i

2) silom i milom širio islam i iskorjenjivao kršćanstvo, pa je u tu svrhu otimao posjede od kršćana; to je učinio i sa posjedima bosanske vlastele.

Deplasiranost obiju gornjih teza očita je. Katedralnu crkvu sv. Petra uništili su bosanski patareni već polovicom XIII stoljeća, pa su biskup s kaptolom morali preseliti čak u Đakovo. Sarajevo je nanovo izgrađeni grad, a od starog Vrhbosanja, koje obuhvaća današnji Marijin-dvor i prostor na istoku, između Skenderije i Gorice, ako je što ostalo, ono se dalje nadograđivalo u predjelu Sarajeva. Postoji istina tradicija, koju je prvi zabilježio ljetopisac Lašvanin, da su stubovi u trijemu Begove džamije uzeti iz ruševina crkve u Rogačičima poviš Blažuja. Pa kada bi to trebalo uzeti i kao istinu, ne bi to bilo ništa neobično, jer se u čitavu svijetu smatralo normalnim upotrijebiti građu jedne porušene građevine za novo zdanje. Tako se dogodilo da su npr. rimske zgrade na Ilidži kod Sarajeva vjerojatno poslužile za zdanja XV i XVI stoljeća u Sarajevu. Arheolozi potkraj prošlog stoljeća na rimskim građevinama na Ilidži našli su samo temelje i podove, dok građevnih dijelova iznad zemlje nije bilo, pa se s pravom pretpostavlja da su razneseni za nova zdanja. Međutim, po svoj prilici nije tačno da bi stubovi u trijemu Begove džamije potjecali od neke srednjovjekovne građevine. Po svojim naime cilindričnim stubovima, koji nisu karakteristični za ranije epohe, može se zaključiti da pripadaju prvoj polovici XVI stoljeća (Đuro Basler).

Tvrđnja pak da bi Gazi Husrev-beg otimao pa dijelio nekakva zemljišta apsurdna je za svakog tko iole pozna turski zemljišni sistem, kao što je apsurdno tvrditi, da bi se Gazi Husrev-begov vakuf formirao od zemalja koje je oteo kršćanima, odnosno katoličkoj crkvi. Gazi Husrev-begove vakufname, kao i milknama, pružaju podatke na koji je način stečen svaki pedalj uvakufljene zemlje i svjedoče o pravovaljanom stjecanju, bez čega ne bi ni mogao svoj vakuf legalizirati kod suda.

Što se tiče navodnog Gazi Husrev-begova nasilnog širenja islama i te su tvrdnje neosnovane i neargumentirane. Da se u Gazi Husrev-begovo doba nije vršila bilo kakva prisilna konverzija na islam pruža najjasnije svjedočanstvo Benedikt Kuripešić, koji je 1530. godine proputovao Bosnom i ostavio važna putopisna zapažanja o ondašnjim prilikama u tzv. Donjoj i Gornjoj Bosni. Kuripešić je i lično posjetio Gazi Husrev-bega u njegovoj privremenoj rezidenciji u selu Glavogodini pod Igmanom. U svome putopisu Kuripešić ne krije svoja protuturska raspoloženja i saosjećanja s kršćanskom rajom, nad kojom se — kako kaže — vlada tiranski, ali koja ipak »ostade postojana u spasonosnoj kršćanskoj vjeri«. Spominje i one kršćane koji vojuju na turskoj strani protiv kršćana pa prelaze i na »tursku vjeru«. Kuripešić ističe da je »kršćanske podanike, samo da obrađuju zemlju, turski car do sada ostavio u njihovoj vjeri, izuzev one koje mladost i lakomost navode da se poturče. Ostavio im je njihove svećenike, crkve i druge obrede« — izričito navodi Kuripešić — ali dodaje »ne da više da se crkve popravljaju ili nove zidaju«. U Gornjoj Bosni (sjeverozapadnoj) Kuripešić je »vidio mnogo crkava i srpskih sveštenika i samostana sa srpskim i grčkim kaluđerima; vidjesmo krstove nad grobovima i druge hrišćan-

ske znakove.« Govoreći o Donjoj Bosni, a ona obuhvaća teritorij od Vrhbosne do Zvečana i Mitrovice, Kuripešić izričito kaže da tu uza Srbe najviše ima turaka. Pod turcima Kuripešić — kao i drugi pisci — razumijeva bosanske muslimane, za koje kaže da se razlikuju od ostalih turaka »okretnošću i ljepotom svojom; a ljepše se i nose nego Turci.« Ni jednom riječju niti aluzijom ne govori o bilo kakvoj prisilnoj konverziji, neovisno od toga što je zapazio da je u Donjoj Bosni najviše muslimana (u Gornjoj Bosni nije ih ni moglo biti jer je tek nekoliko godina prije Kuripešićeva dolaska pala tzv. Jajačka banovina). Za Srbe u Donjoj Bosni kaže da »imaju svoje sveštenike i crkve po hrišćanskom obredu.« O bosanskim muslimanima inače govori kao o militariziranom stanovništvu. Sultan želi da »Bosanci budu samo krajišnici.«

Ako je Kuripešić — koji je ispunjen kršćanskim žarom — izričito govorio o slobodi kršćanskog vjeroispovijedanja, neovisno od teških prilika kršćanske raje pod turskim režimom, a prelaze na islam objašnjava lakoumnošću, on kao suvremenik Gazi Husrev-begov nedvosmisleno potvrđuje da se neko prisilno islamiziranje ne može pripisati Gazi Husrev-begu. Pri tome se naravno, ne isključuju indirektni pritisci, koji su svakako imali udjela u masovnoj zastupljenosti muslimana u Donjoj Bosni u Gazi Husrev-begovo doba.

Uostalom, postoji i jedan pisani dokumenat, koji posvjedočuje vjersku toleranciju Gazi Husrev-bega. Čuva se u Istorijskom arhivu u Sarajevu, a objavio ga je Osman Asaf Sokolović. Glasi u Sokolovićevu prijevodu:

»Gospodinu naibu časnog šeriata, uglednicima, učenim ljudima i sudcima u fojničkom i kreševskom kadiluku, neka im se ugled poveća! (Ova se zapovijed upućuje) i časnome zastupniku emina (ime mu nečitljivo), kojemu neka se vlast poveća! Poslije pozdrava i izraza poštovanja saopćuje se slijedeće:

U posljednje vrijeme svećenici u Fojnici i tamošnjim krajevima došli su ovamo i izjavili da su od starine po starom običaju obilazili od crkve do crkve i od sela do sela i vršili ono što je uobičajeno (apostolat), ali su ih u tome počeli sprečavati ljudi i službenici sadašnjeg emin-bega. Tako se oni žališe da ih uznemiruju. (Povodom ovih žalbi) potrebno je da stvar izvidite, kako bi spomenuti svećenici mogli od crkve do crkve i od sela do sela da obilaze i vrše ono što je uobičajeno, kako su to i do sada činili i kako je njihovim nevjerničkim propisima određeno.

(Zapovijeda vam se) da nikog od njih protivno od ovoga (ove bujruđije) ne uznemirujete i da im ne dosađujete. Toliko na znanje i ravnanje.

Pisano početkom mjeseca safera 928. (938) u Sarajevu.«
(Glasnik VIS-a 1-4/1969).

Neugodno doimlje da je kršćanstvo nazvano »nevjerničkim propisima«, ali je to uobičajena službena terminologija onog vremena. Najbitnije je da Gazi Husrev-beg uzima u zaštitu slobodu vjeroispovijedanja i apostolata.

Nekoliko dokumenata na koje se nedavno osvrnuo prof. Seid Traljić u Analima Gazi Husrev-begove biblioteke nisu doduše značajni kao

ovaj prethodni, ali odaju da Gazi Husrev-beg nije bio nikakav fanatik, kako ga neki žele da predstave, već u prvom redu čovjek u najboljem smislu te riječi. U tim dokumentima, a poznata su tri takva slučaja, Gazi Husrev-beg se u pismima mletačkom duždu i kralju Ferdinandu zauzima za neke kršćane, koji su pali u nevolju.

U kontekstu ovih razmatranja nije bez značaja ni predaja, koju je zabilježio već krajem XVIII stoljeća sarajevski ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija, a tiče se izgradnje stare pravoslavne crkve u Sarajevu. Bez obzira na anakronizme (spomen Marka Kraljevića i Andrijaša) legenda možda ima historijsko jezgro, a nadasve i ovdje se potvrđuje da se Gazi Husrev-beg doživljavao kao tolerantan državnik. Evo na koji je način Bašeskija zapisao tu predaju:

»Sve do Gazi Husrev-begova vremena u Sarajevu nije bilo crkve, pa je na molbu Gazi Husrev-begova roba Matijaša, brata Kraljevića Marka, a po Husrev-begovoj dozvoli, sagrađena crkva najprije od šepera. Dugo vremena je bila ova od šepera sve do 1140/1727. godine, kada je Bošnjak Gazi Ahmed-paša gradio sarajevsku tvrđavu i odredio majstore da sagrađe crkvu od kamena. Crkva je i koncem ševvala 1207/početkom juna 1793. popravljena nakon požara« (prijevod Mehmeda Mujezinovića).

Dodao bih i to da je za Gazi Husrev-begova prvog begovanja u Bosni radila u Bosni, u Goraždu, štamparija, koju su osnovala dva brata, Đurađ i jeromonah Teodor Ljubović, pa je na ovaj način Gazi Husrev-begovo doba obilježeno kulturnim procvatom pravoslavne crkve u Bosni.

Svijesni da je Gazi Husrev-beg postavio temelje prosvjetnog, ekonomskog i šire uzevši kulturnog razvoja, bosanski muslimani su već odavno uvidjeli njegov značaj i veličinu.

U jednom popisu sarajevskih zijaret-gaha, hodočasničkih mjesta, u tzv. Poljaničevu kodeksu, koji je nastao u prvim decenijama XIX stoljeća, ime Gazi Husrev-bega navedeno je na čelu tog popisa, dakle na najuglednijem mjestu. A ništa bolje ne posvjedočuje ogromno poštovanje i respekt koji se gaji prema uspomeni Gazi Husrev-bega nego to, da se u Sarajevu izbjegavalo nadijevanje imena Husrev. Strahovalo se da dijete neći biti dostojno slave velikog Gazi Husrev-bega, da bi moguće moglo kakvim svojim nedoličnim postupkom kompromitirati svoga slavnog imenjaka, pa se radije ovo ime nije nadijevalo (slično, i iz istih pobuda izbjegavalo se i nadijevanje imena Muhamed, pa su ovo ime davali uglavnom samo pripadnici ulemanskih porodica). (Upor. August Fischer, *Vergottlichung und Tabuisierung der Namen Muhammad's bei den Muslimen. Beiträge zur Arabistik, Semitistik und Islam*. Leipzig, 1944, str. 307-339.) U Sarajevu se kod spominjanja Gazi Husrev-bega nije smjelo izostaviti onaj njegov počasni nadimak »gazi«, a i kada se reklo »Gazija«, to se samo odnosilo na Gazi Husrev-bega, iako je bilo dosta i drugih gazija.

Kult Gazi Husrev-bega nije, međutim, ograničen samo na Sarajevo. On je slavljen u svim krajevima gdje su živjeli južnoslavenski muslimani. Vidjeli smo da je bio popularan čak u Podgorici (Titogradu). Legende o njemu pričale su se u prvom redu tamo gdje je ostavio uvakufljena dobra. Tako je zabilježena jedna legenda o Gazi Husrev-

-begu u tešanjskom kraju (Novi Behar X/1936, str. 55-56). Pa i Gazi Husrev-begov vakuf od davnina shvaćen je kao neka vrsta centralnog vakufa. U ovom smislu zanimljiva je odredba Ferhad-pašine vakufname u Banjoj Luci od polovice safera 995/januar 1587. godine, gdje se kaže: »U slučaju da bi vakuf imao toliko prihoda, da se ne bi imalo gdje utrošiti, neka se dade u Husrev-begov vakuf te neka se poprave zgrade i (upotrijebi) za ostala korisna djela koja će vakufu korist pridonositi.«

I jedan Gazi Husrev-begov suvremenik, neki Musa čelebija — u svojoj vakufnami koja se odnosi na mekteb u kasabi Knežina — iskazuje naročitu počast i štovanje Gazi Husrev-begu. On uvakufljuje 21.000 akči ili 350 turskih zlatnika i određuje da se daju na pozajmicu od 10-12 posto kamata te da se od tog prihoda isplaćuje vjeroučitelju mekteba, kojeg je već prije sagradio u kasabi Knežini, dnevno 2 akče, da podučava djecu i sevab poklanja duši rahmetli Gazi Husrev-bega. Osim toga da se za dušu Gazi Husrev-bega prouči jedan džuz i tko to učini da dobije dnevno po jednu akču, te napokon da se uči poslije sabaha sura Jasin za dušu Gazi Husrev-bega i za to je određena nagrada od jedne akče dnevno. Musa čelebija je odredio da se uči i za njegovu dušu dnevno po jedan džuz i za to odredio plaću od jednu akču dnevno, a za svoju braću Skendera čelebiju i Mehmed čelebiju odredio je da se uče dva džuzi dnevno, i za to isplaćuju dvije akče. O tome svjedoči isprava koju je naknadno izdao 970/1562. višegradski kadija Džafer sin Alije. Isprava je navedena u sarajevskom sidžilu od 973/1565, str. 435 (prijevod Osmana A. Sokolovića).

Uviđajući širi značaj Gazi Husrev-begova vakufa neki pojedinci i izvan Sarajeva ostavljali su za taj vakuf i pokretne vrijednosti, konkretno skupe knjige. Tako se u džamiji u Čeljigovićima u Sarajevu nalazi mushaf sa bilješkom, koja u prijevodu Mehmeda Mujezinovića glasi:

»Ovu odabranu knjigu uvakufljuje — tražeći Božje zadovoljstvo — neka Allah oprosti grijeha njemu (vakifu) i njegovim roditeljima kao i onima koji budu učili u ovom časnom mushafu — za Gazi Husrev-begov mekteb, s time da se knjiga ne može prodati, založiti niti iznijeti iz mekteba ni na kakav način.

Vakif (zavještač) ovog časnog mushafa je Mehmed efendija iz tvrđave Ključ, a uvakučio ga je u gradu Sarajevu godine 1223/1808«. Gazi Husrev-beg se s punim pravom smatra drugim osnivačem Sarajeva, poslije bosanskog krajišnika Isa-bega Ishakovića-Hranušića, koji mu je udario temelje. Potpuno je tačna ona toliko puta izrečena konstatacija da je do Gazi Husrev-bega Sarajevo bilo kasaba, a sa Gazi Husrev-begom postaje šehar. Veličina je Gazi Husrev-bega da ustanove koje je osnovao, odnosno one koje su naknadno osnovane iz njegova vakufa nisu samo sarajevskog, lokalnog značaja, već šireg, rekao bih, opčebosanskog.

Gazi Husrev-beg, odnosno njegov vakuf začetnik je oko 31 ustanove vjerskog, prosvjetnog, humanitarnog, ekonomskog i komunalnog karaktera. Jednu ovakvu analizu prvi je napravio zaslužni kulturni historičar Osman Asaf Sokolović (umro 1972) u neobjavljenoj građi koju

je sakupljao o Gazi Husrev-begu. Ja sam tu gradu u kojoj su nabrojane Gazi Husrev-begove ustanove pregledao, pa revidirajući je došao sam do brojke od 31 ustanove, od kojih je svega jedna ustanova izrazito vjerskog karaktera, 6 ustanova prosvjetnog karaktera, 3 ustanove humanitarnog karaktera, 12 ustanova ekonomskog karaktera i 9 ustanova komunalnog karaktera. Kako je Gazi Husrev-beg, odnosno posredno njegov vakuf inaugurirao osnivanje tolikog broja važnih, korisnih i potrebnih ustanova, onda, mislim, ništa bjelodanije nego to posvjedočuje zamašitost Gazi Husrev-begova djela.

Ja ću pokušati da se ukratko redom osvrnem na sve te ustanove.

Počet ću sa *Begovom džamijom*, koju sam sistematizirao kao jedinu naglašeno religioznu ustanovu Gazi Husrev-begova vakufa. To je po svojoj monumentalnosti najreprezentativnija džamija u zapadnim krajevima Jugoslavije, ponos bosanskih muslimana. U vakufnami iz 1531. godine, koju je književnica Isidora Sekulić nazvala »komadić vrlo lepe proze« Gazi Husrev-beg je do u detalje razradio program pobožnosti koja će se odvijati u ovoj džamiji. Muslimanski čovjek u Bosni i Hercegovini oduvijek je ovu džamiju smatrao glavnom bosanskohercegovačkom džamijom, iako je, zapravo, primat pripadao Carevoj džamiji u Sarajevu kao katedralnoj. Zanimljivo je da je Careva džamija zvanično bila glavna džamija, pa su se tu promulgirale zvanične objave, obavljale javne svečanosti, u blizini džamije održavale skupštine itd. Važila je reisija (zapovijed) da se muzejini svih sarajevskih džamija prilikom učenja ezana ravnaju prema Carevoj kao glavnoj džamiji: prije nego što se oglasi ezan u Carevoj džamiji ni jedan mujezin u gradu nije smio okuisati. Od 3. novembra 1848. uveden je običaj da se u momentu icindijskog ezana skidao bajrak, tako da su građani imali orijentaciju da li je nastupilo vrijeme podneva odnosno icindije. Uza sve to u narodu je kao glavna džamija važila Begova. Najbolja potvrda za to jesu zbivanja uoči austro-ugarske okupacije Sarajeva 1878, kada je glavni ustanički punkt za pripremanje otpora bilo dvorište Begove džamije. Poznato je da je i u borbi protiv reforma Begova džamija bila glavno stjecište sarajevskih masa.

Kao Gazi Husrev-begove prosvjetne ustanove smatram *medresu Kuršumliju, hanikah, mekteb, biblioteku*, kojima kao poznije prosvjetne ustanove treba dodati *štampariju i vakufski konvikt*.

Upozorio bih, kada je riječ o školskim ustanovama, na jednu okolnost, koja možda nije slučajna, a ta je, da je Gazi Husrev-beg osnovao hanikah nekoliko godina ranije nego što je osnovao medresu. Ne znam da li se iz toga mogu izvoditi neki dalekosežniji zaključci. U svakom slučaju Gazi Husrev-begu je bilo stalo da se izučava tesavuf, no ova njegova intencija dosta se zanemarivala, moglo bi se reći sve do danas. Od polovice XVIII stoljeća, konkretnije počevši od muderrisa Velihodžića, gotovo stalno je povjeravan hanikah muderisu Gazi Husrev-begove medrese, tako da hanikah više nije bio posebna škola već se njegovo funkcioniranje svelo na održavanje derviških obreda jednom nedjeljno. Slično se dogodilo i sa Koski Mehmed-pašinim hanikahom u Mostaru gdje su također vremenom istisnuti šejhovi, a hanikah usmjeravala ortodokсна ulema.

Moglo bi se reći i to, da nije dosljedno uvažavana ni čuvena Gazi Husrev-begova odredba koja se odnosila na program nastave u medresi, prema kojoj je uz nabrojane islamološke predmete trebalo da se predaje »i ostalo što bude iziskivao običaj i mjesto.« Ova dalekosežna i vidovita odredba, prema kojoj je Gazi Husrev-begova medresa trebala da trajno bude suvremena škola, nije se provodila u život sve do 1925. godine. Iako je Gazi Husrev-begova medresa po svome rangu važila kroz cijelo vrijeme kao najuglednija medresa u zapadnom Balkanu, ona tradicionalni nastavni program nije proširivala i prilagođavala duhu vremena. Predavali su se predmeti koje je Gazi Husrev-beg naveo izričito kao neophodne, ali se program nije nadopunjavao predmetima »koje bude iziskivao običaj i mjesto.« Gazi Husrev-beg je ovom svojom odredbom — prije Komenskog (1592-1670) i Pestalozzija (1746-1827) — pokazao zaista dalekovidnost, koja izaziva naš duboki respekt, ali šta je to vrijedilo, kada je ta odredba ostala mrtvo slovo na papiru. Potrebno je napomenuti i to da odredba o usaglašavanju nastave suvremenim potrebama nije neki originalni Gazi Husrev-begov koncept, već izvire iz jedne općeislamske zasade prema kojoj se u medresama imaju izučavati znanosti koje bude hal zahtijevao. Tu misao već nalazim u Ezzernudžija u njegovoj »Uputi učeniku na putu stjecanja znanja«, napisanoj oko 1203. godine, koju je u nas preveo mr. Nijaz Šukrić. Pa i unatoč stavu koji je izrazio Ezzernudžija nisu mi poznate druge vakufname gdje bi se u pogledu programa nastave davale ovakve fleksibilne odredbe. Obično se u vakufnama o medresama propisivao program nastave za nedogledna vremena, pa tako čvrsto fiksirani nastavni predmeti u vakufnamama koje su imale obaveznu snagu nisu davale mogućnosti za jedno dinamično kretanje. Gazi Husrev-beg je, naprotiv, istina fiksirao nastavni program, ali je dozvolio širok manevarski prostor za prilagođavanje nastave promijenjenim prilikama.

Gazi Husrev-beg je svojom vakufnamom od 1537. godine udario temelje svojoj danas u svijetu poznatoj biblioteci. U vakufnami je rečeno: »Što preteče od troškova za gradnju, neka se za to kupi valjanih knjiga, koje će se upotrebljavati u spomenutoj medresi, da se njima koristi tko ih bude čitao i da iz njih prepisuju oni, koji se bave naukom«. U Gazi Husrev-begovo doba nije bio običaj da se biblioteke osnivaju kao zasebne ustanove, već se to činilo u okviru medresa, tekija i drugih vjersko-prosvjetnih ustanova. Tako je npr. prva biblioteka kao izdvojena ustanova u okviru Turskog carstva nastala u Skoplju 1607. godine, a u Stambolu tek 1661. godine. Obično se uzima da je Gazi Husrev-begova biblioteka izdvojena iz medrese 1863. godine. Nije, međutim, isključeno da je to učinjeno i ranije, ali prije katastrofe Sarajeva od 1697. godine. Na to nas navodi podatak da je već početka XVII stoljeća u okviru Gazi Husrev-begova vakufa bilo kreirano mjesto bibliotekara u osobi Muhamed efendije, oca historičara Kodže Muerraha iz Sarajeva. Okolnost da je postojalo posebno mjesto bibliotekara daje naslutiti, iako to nije posve sigurno, da je već tada bila ustrojena Gazi Husrev-begova biblioteka kao izdvojena ustanova. Fond knjiga je, međutim, stradao od princ Eugenove soldateske 1697., pa je naglim smanjenjem broja knjiga biblioteka nastavila da djeluje unutar medrese sve do 1863. godine. Od tada biblioteka poprima karakter cen-

tralne biblioteke. Priključuju joj se pojedine starije biblioteke u Sarajevu, Mostaru, Foči, Travniku i Gračanici. Danas biblioteka ima oko 7.500 kodeksa, te oko 15.000 štampanih djela na raznim jezicima. Ono što je čini specifičnom u odnosu na evropske biblioteke s islamološkim fondovima jeste što gro rukopisa s kojima raspolaže potječe s našeg terena, najviše dijelom od muslimana Južnih Slavena, koji su vladali turskim, arapskim i perzijskim jezikom.

Dalje sam među prosvjetnim ustanovama spomenuo štampariju. Riječ je o Vilajetskoj štampariji, za koju se donedavno nije znalo da je pri njenom osnivanju imao udjela Gazi Husrev-begov vakuf. O tome je ostavio važno svjedočanstvo Gavro Vučković u II svesku svoje knjige »Robstvo u slobodi ili Ogledalo pravde u Bosni«, štampane u Novom Sadu 1872. (str. 102). Govoreći o tome kako je na inicijativu vezira Topal Osman-paše ondašnji mutevelija Gazi Husrev-begova vakufa Hadži Asim-beg Mutevelić iz fonda vakufa napravio bolnicu, Gavro Vučković nastavlja:

»Dalje mu predloženo bude da se iz tog fonda sagradi jedna zgrada, gdje bi se pečatnja (štamparija) smjestila. On i na to pristane i dade za rečenu zgradu 30.000 groša.«

Konačno, Gazi Husrev-begovu vakufu ima se zahvaliti da je dao svoj doprinos osnivanju prvog vakufskog konvikta, čime je Gazi Husrev-begova fondacija stekla zasluge i za moderno školovanje muslimana. Prvi vakufski konvikt, u kome se školovala postokupaciona muslimanska svjetovna inteligencija koja je pohađala, prije svega, preparandiju i gimnaziju, osnovan 1885. god. bio je smješten u jednom objektu Gazi Husrev-begova vakufa — u Morića hanu. Na taj način još gotovo 20-tak godina prije osnutka »Gajreta«, kada počinje kulturni preporod bosanskih muslimana, Gazi Husrev-begov vakuf udario je temelje organiziranom potpomaganju izobrazbe muslimanske inteligencije svjetovnog smjera. Slično je opet vakuf, ovaj puta Isa-begov, također rukovođen duhom novog kulturnog usmjeravanja, dao svoj doprinos formiranju muslimanske čitaonice, ustupivši joj 1889. godine svoje prostorije na Bembaši.

Na redu su sada humanitarne ustanove. Tu dolazi u obzir *imare*, *musafirhana* i *bolnica*. Prve dvije ustanove osnovane su već vakufnamom, dok je bolnica mnogo kasnija tvorevina.

Imare je javna kuhinja, u kojoj se putnicima, đacima, vakufskim službenicima i gradskoj sirotinji besplatno dijelila hrana. Računa se da je u imaretu, počevši od njegova osnutka pa do prestanka, početkom drugog svjetskog rata, hranjeno dnevno do 200 osoba. Musafirhana je gostinjac, u kojem je putnicima bio osiguran besplatan konak i hrana, koja se spremala u imaretu. Putnik stupivši u musafirhanu bio je ponuđen medom i hljebom »kako je to i kod drugih imareta uobičajeno«. Musafirhana je prestala funkcionirati odmah nakon okupacije 1878. Imare još i danas, makar simbolično, uz ramazan i bajrame snabdijeva svoju murteziku živežom.

Što se tiče bolnice, upada u oči da ih u Bosni i Hercegovini, kako se čini, nije bilo, izuzevši donekle stanicu za duševne bolesnike u Sinanovoj tekiji u Sarajevu, koja se spominje u XVIII stoljeću. Evlija

Čelebija spominje brojne bolnice diljem carstva, ali ih ne navodi na području Bosne i Hercegovine. Zato je tim od većeg značaja da je za vremena zaslužnog mutevelije Hadži Asim-bega Mutevelića (1855-1885) godine 1868. podignuta vakufska bolnica sa ambulantom. U njoj su se liječili bolesnici bez obzira na vjerske razlike, uglavnom besplatno. Poslije okupacije ova je bolnica prerasla u državnu bolnicu, ali ju je Gazi Husrev-begov vakuf subvencionirao sve do 1894. godine. Te je godine vakufska bolnica pretvorena u Zavod za duševne bolesnike, koji je funkcionirao sve dok se u okviru bolnice u Koševu nije uspostavilo odjeljenje za duševne bolesti.

Treba da se nešto kaže i o Gazi Husrev-begovim ustanovama ekonomskog karaktera. One su najbrojnije. Najglavniji objekti koje je podigao ili su podignuti iz sredstava njegova vakufa jesu u Sarajevu *be-zistan*, zatim brojni *dućani*, među kojima ih u vakufnami od 1531. spominje šezdeset, a u vakufnami od 1537. dvanaest, dalje *hanovi*, od kojih je naročito poznat Tašlihan. U okviru Gazi Husrev-begova vakufa bila su još tri hana. To su kapitalni objekti, koji su omogućili privredni polet Sarajeva, čijem su se prosperitetu ubrzo nakon Husrev-begova doba divili svjetski putnici. Već neposredno iza Gazi Husrev-begove smrti godine 1550. Zen spominje Sarajevo kao trgovačko mjesto, a bosanski plemić Zlatarić (1559) označuje Sarajevo kao prijatno mjesto velikog bogatstva. Unutar Gazi Husrev-begova vakufa spominju se još kao privredni objekti *mutabdžijska radionica*, *mudželiti* (knjigovesci), *kasapi* (mesarske zanatlije), *menzilhana* (stanica za izmjenu poštanskih konja), *magaze* (stovarišta), *bečarske odaje* (sobe za smještaj šegrta-samaca), *berbernica* i *kafana*. U ovoj prilici zanemarujem brojne stambene zgrade, pa i one modernog doba, koje su od značaja za urbani razvoj Sarajeva. Gazi Husrev-beg je osnovao i jednu vrstu *banke*, izdvojivši 300.000 drama koji će se izdavati na kamatu i odredio da kamatna stopa iznosi godišnje 10 posto. Posebno je odredio da se »postupa na pravi šeriatski način, kako se ne bi taj posao izvrnuo u lihvu ili glavnica razasula po gubitku.« Kao korisnike kredita među ostalim je označio i poljodjelce, pa je Gazi Husrev-beg najvjerojatnije prvi u nas konstituirao organizirani poljodjelski kredit. Sa stanovišta seoske privrede dolaze još u okviru ustanova Gazi Husrev-begova vakufa *mlinovi*, kao i *150 košnica pčela* u gradu Doboru, koje je uvakufio 1537. god.

Preostalu grupu činile bi ustanove komunalnog karaktera. Ovdje sam svrstao Gazi Husrev-begov *hamam* (banju), *vodovod*, *šadrvan* i *vruće česme*. Vodovod je doveo s vrela Crnila do svoje džamije i ostalih zadužbina, udaljeno nekih 7 kilometara i po riječima Hamdije Kreševljakovića »kao što je slavni Gazija Husrev-beg u svim zadužbinama prvak među sarajevskim i bosanskim dobrotvorima tako ga ni u izgradnji vodovoda nije niko dostigao.« S obzirom na ulogu koju je za društveni standard imao sat (koji su posjedovali samo bogataši) ovdje bi spadala i *sahat-kula*, s kojom je usko povezana *muvekithana*. U komunalije se može ubrojiti i *harem* Begove džamije sa *turbetima*. Ne smije se zaboraviti ni *javni zahod*, jer ga u ranije doba ne srećemo u drugim urbanim sredinama.

Kao što se iz ovog pregleda vidi, Gazi Husrev-beg je sa svojim vakufom kao kulturni pregalac sigurno najzaslužniji sin naše uže bosanskohercegovačke domovine. On je drugi osnivač Sarajeva. Tu je udario temelje njegovu ekonomskom, kulturnom i komunalnom prosperitetu.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF GAZI HUSREFBEG AND OF HIS VAKUF

The author emphasises that it is necessary to differentiate the personality of Gazi Husrefbeg as the greatest benefactor and educator of Bosnian Moslems on the one hand, and as a conqueror at the other side. It is considered that the personality of Gazi Husrefbeg should be subordinated to his greatness as the greatest founder and originator of many institutions, of cultural, human and economic significance. The personality of Gazi Husrefbeg as conqueror and soldier is something temporary, but what makes him immortal is the fact that he inspired building in Sarajevo in the Turkish period and was the city's second founder and inaugurator of a new era in the cultural and economic life of Bosnian Moslems. Analyzing the folk songs and traditions about Gazi Husrefbeg preserved till the present day, the author draws the conclusion that the broad mass of Bosnian Moslems remember Gazi Husrefbeg not for his conquests, but exclusively as the benefactor of his great charitable foundations. However, in the historiography of the Christian writers with exception of Dr. Ćiro Truhelka, Gazi Husrefbeg is presented mostly as a conqueror, and also accused of spreading Islam by force. Refusing that assertions and speaking about Gazi Husrefbeg's attitude towards Christians, the author cites in the first place Gazi Husrefbeg's contemporary Benedikt Kuripešić, who personally visited Gazi Husrefbeg in 1530. Kuripešić writes in his travels of the Turkish regime as tyrannous one, but he points out the religious tolerance. The Moslem population was in the majority at that time in the parts of Bosna conquered before Gazi Husrefbeg's time, and Kuripešić nowhere says that this massive Islamization was brought about by force. As a proof of Gazi Husrefbeg's tolerance the author cites a »Bujruladija« of Gazi Husrefbeg by which the Catholic priests at Fojnica must not be hindered in their pastorisation of their folk. According to written tradition in Sarajevo was build the old Orthodox church in the XVIII century in Husrefbeg's period. Also in this period worked the printing works at Goražde founded by two Orthodox priests the brothers Đurađ and jeromonah Teodor Ljubović. The author points out that among Bosnian Moslems, especially in Sarajevo, there exists a real cult of Gazi Husrefbeg. His vakuf was treated in certain aspects as the Central vakuf of Bosna and Hercegovina. According to the author Gazi Husrefbeg or his vakuf founded 31 institutions not only in Sarajevo but also all over Bosna. One of these institutions, the Beg's Mosque is, distinct by religious, 6 institutions are educational, 3 humanitarian and 12 economic and 9 communal.